

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2021/2

Szakmai védnökök

Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

Szerkesztők

Boszoki Petra
Kucserka Zsófia
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Tördelőszerkesztő

Pap Balázs

Borítóterv

Simor Kamilla

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó

a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság útja 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

T. SZABÓ LEVENTE „Kritikai komolysággal tapsol” Gyulai Pál, a színházi kihívások és a színházi hivatásosodás fordulata	9
--	---

KRITIKAI LAPOK

HORVÁTH MARGARÉTA A folytonosság szinonimái (<i>Fenntartható tudomány – Hagyomány és újrahasznosítás a felvilágosodás előtt: Fiatalkonferenciája 2019</i> , szerk. BENE Ildikó Mária, MOLNÁR Annamária, SZŰCS Kata Ágnes, VIRÁG Csilla, VRABÉLY Márk, Bp., Reciti, 2020.)	49
SZOLNOKI ANNA Kazinczy, (neo)klasszicizmus és kontextusok (BÓDI Katalin, <i>Látásgyakorlatok: Kontextusok Kazinczy Ferenc képzőművészeti tárgyú írásaihoz</i> , Bp., Reciti, 2021 [Irodalomtörténeti Füzetek 183.].....)	55
KISS MARGIT Az írói szókészlet feldolgozásáról (BALÁZSI József Attila – KISS Gábor, <i>Jókai-enciklopédia: Szavak, kifejezések magyarázata és személyek, földrajzi helyek, történelmi események bemutatása</i> , Bp., Tinta, 2020.).....)	61

HASZNOS MULATSÁGOK

SCHELHAMMER ZSÓFIA Anagramma, varázslat és sztereotípa egy 17. századi énekeskönyvben.....)	69
--	----

FILLÉRTÁR

BENDE P. ANITA A <i>Viennász</i> szövegközlése elé Az eposz születésének kétszázadik évfordulójára	79
ARANYOSRÁKOSI SZÉKELY SÁNDOR <i>Viennász</i> (1–13. ének).....)	99

Schelhammer Zsófia

Anagramma, varázslat és sztereotípiák egy 17. századi énekeskönyvben*

A 16–17. századi énekeskönyvek, vagy akár általánosságban a régi magyar irodalom említése valószínűleg inkább forró ólomért kiáltó füleket hagyta maga után, nem pedig érdeklődéstől csillogó szempárokat. Alkalmanként érdemes azonban magunk mögött hagyni az előítéleteinket, kiderülhet ugyanis, hogy amit kerülünk, mint a tűzvészt, szórakoztatóbb lehet, mint gondoltuk volna.

Megfelelő példa lehet erre a *Petrovay-énekeskönyv*, mely a szakirodalom szintjén is alulreprezentált, ezért valószínű, hogy a szélesebb közönséghez még csak a híre sem jutott el. Ennek ellenére bőven megérdemli a rá fordított figyelmet, ugyanis saját közegében is megdöbbentően színes és izgalmas gyűjteménnyel találkozhatunk. Modern kiadása sajnos még nem létezik (minden bizonnyal ez is közrejátszik mellőzöttségében), kézirat lévén pedig csupán egyetlen példányt ismerünk belőle, mely jelenleg a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található. Az énekeskönyv megalkotója Petrovay Miklós máramarosi nemes volt, aki 1668–1677 között állította össze a kéziratot; legalábbis a kötetben szereplő datálások alapján ez a legszélesebb spektrum, amelyet használatát illetően felállíthatunk. Petrovay életéről nem rendelkezünk sok információval, tudjuk azonban, hogy 1650 körül szülehetett, tehát a szövegek lejegyzésekor meglehetősen fiatal volt. A kéziratból annyi bizonyosan kiderül, hogy 1672-ben állt be szolgálni Szegedi Zsigmondhoz (aki rendelkezésére bocsátotta egy szövegét is, a gyűjteményben szerepel ugyanis a Bethlen István halálára írt verse). Petrovay Miklós egy leszármazottja, Petrovay György publikációiból pedig azt is megtudhatjuk, hogy a későbbiekben felívelt a karrierje: 1685-ben már megyei esküdt volt. Emellett kiderül az is, hogy „[é]lt még 1712-ben is. Két fia és egy leánya maradt: *I. Farkas, I. György és Ilona Gyulafalvi Rednik Mihályné*.”¹ Mivel kevés információ áll rendelkezésünkre személyét illetően, jobbára az általa fontosnak tartott szövegekre kell hagyatkoznunk, ha szeretnénk felvázolni bizonyos jellemvonásait.

A gyűjtemény bármilyen régi irodalmi kézirat számára irigylésre méltó sokszínűséggel rendelkezik. Egyaránt találunk benne verses és prózai szövegeket,

* A szerző az Emberi Erőforrások Minisztériumának Szegedi Kis István Kutatói Ösztöndíjasa.

¹ PETROVAY György, *A dolhai és a petrovai Petrovayak története 1450-től napjainkig: Harmadik és befejező közmű, 16 címerrajzzal*, Turul, 1897, 170–187.

korához mérten is régi írókat, illetve kortárs alkotásokat. Ráadásul elismerésre méltó merítést ad a régi magyar irodalom palettájából – szokatlanul sok históriás énekkel találkozhatunk benne, ami alapvetően nem az énekeskönyvek sajátja. Olvashatunk részleteket az egyik legnépszerűbb magyar nyelvű népkönyvből, a *Salamon és Markalfból*, ugyanakkor többször előkerül a Szenci Molnár Albert fordította *Discursus de summo bono (Értekezés a legfőbb jóról)* is, és természetesen nem marad említés nélkül a *Csízio* sem, mely eredetileg öröknaptárt jelentett, később azonban sokkal határozottabb formát öltött; például elengedhetetlen részévé vált ismertetni olvasóival, hogyan kell eljárniuk a különböző betegségek esetén, amelyek legyűrhetik lovaikat. Mindezen kívül latin nyelvű epigrammákat találhatunk a kötetben, szerepel benne a *Miatyánk* románul, továbbá nem egy olyan vers is, melynek (jelenlegi tudásunk alapján) ez az egyetlen forrása.

Az iménti tartalomjegyzék-részlet sem mindennapi, mindemellett azonban a mágia és a sztereotípiák sem kerüli el a gyűjteményt. Különösen igaz ez a kézirat második részére, melyet (az első nagyjából 100 oldallal szemben) szinte kaotikus lejegyzői habitus jellemez (lapszéli jegyzetek, kapkodó kézírás, véletlenszerűen összeválogatott szövegek, a datálás vagy rendszerezés teljes hiánya). Az egyik utolsó oldalon találkozhatunk például egy ábrával, amely viszonylag ritkán bukkan fel a jelenleg ismert 17. századi kéziratok lapjain:

S A T O R
 A R E P O
 T E N E T
 O P E R A
 R O T A S

Ezt a szójátékot *Sator-négyzetnek* hívják; az anagrammák egy fajtája, a palindromok közé tartozik, és messzire visszanyúló hagyománya van a történelemben. Amint látszik is, a betűk úgy helyezkednek el, hogy vízszintesen és függőlegesen egyaránt ugyanazt az öt szót olvashatjuk ki a táblázatból. A *Magyar Katolikus Lexikon* mágikus négyszögnek nevezi, és többek között aquincumi és pompeji előfordulásáról is beszámol.² A betűkkel kapcsolatban az az elképzelés is felmerült, hogy a palindrom alapja a *Miatyánk* imádság első két szava latinul (*Pater noster*), valamint a keresztforma; némiképp átrendezve ugyanis a négyzet betűit, a következő ábrát kaphatjuk:

² *Magyar Katolikus Lexikon VIII. Lone–Meszl*, Bp., Szent István Társulat, 2003, 244.

A
 P
 A
 T
 E
 R
 A P A T E R N O S T E R O
 O
 S
 T
 E
 R
 O

Grétsy László mindehhez még azt is hozzáteszi, hogy az A és O betűk a görög ábécé első és utolsó betűit, az alfát és ómegát jelentenék, mely Krisztus mindenhatóságát jelképezi. Felhívja a figyelmet, hogy mindkét P betűből kiindulva össze lehet olvasni a Pater szót, ha lóugrásban haladunk.³ A *Sator-négyzet*, valamint az ehhez hasonló képversek viszonylagos népszerűségnek örvendtek a régi magyar irodalomban; Szenci Molnár Albert és (bizonyos elméletek szerint) Janus Pannonius is jegyzett hasonlót, Pázmány Péter nevére pedig Langi Mihály írt csúfolódó képverset.⁴ A régiségből kitekintve Arany Jánosról is elmondhatjuk, hogy alkotott betűnégyzetet, méghozzá magyarul:

T A K A R
 A D O M A
 K O N O K
 A M O D A
 R A K A T

Visszatérve a Petrovay által is lejegyzett *Sator-négyzetre*, elmondható, hogy az öt szó közül csak az AREPO-nak nincs jelentése a latin nyelvben, a többinek igen: SATOR = (mag)vető, TENET = birtokol vagy tart, OPERA = munka, működés,

³ GRÉTSY László, *Nyelvi játékaink nagykönyve*, Bp., Tinta, 2012, 27.

⁴ KILIÁN István, *A régi magyar képvers*, Miskolc–Bp., Felsőmagyarországi Kiadó–Magyar Műhely Kiadó, 1998, 17–18.

ROTAS = kerekék. Ha mindenképpen szeretnénk valamilyen értelmet tulajdonítani a szavaknak, akkor az AREPO-t személynévnek kell tekintenünk, aminek köszönhetően a mondat jelentése a következő lehet: *Arepo magvető működteti a kerekeket*. Mivel ebben a mondatban sem a teológia, sem a mágia szempontjából nem sejthetünk mélyebb jelentést, egyes kutatókban felmerült, hogy talán anagrammaként kellene kezelnünk a szavakat. Többek között a következő mondat is felépíthető a betűkből: *Petro et reo patet rosa sarona*, mely azt jelentené, hogy *Péter számára, jóllehet bűnös, készen áll Sárón rózsája*.⁵ Ez az értelmezés talán már egy lépéssel közelebb áll a megfejtéshez, hiszen az *Énekek énekét* idézi, amelyben az alábbi mondatot olvashatjuk a menyasszony szájából: „A Sárón nárcisza vagyok én, a völgyek lilioma.”⁶ Ez a megoldás azonban mégiscsak jelentős változtatást igényelt az eredetihez képest. Egy másik felvetés közel sem jár ekkora módosítással; szintén Hans Biedermann idézi J. B. Bauer elméletét, mely szerint a sator, opera és tenet szavak jelentéséből kellene kiindulnunk, melyek lehetséges értelmezése: „A kozmosz mint atya és teremtőisten fenntart mindent, őrzí minden művét.” Bauer azzal is alátámasztja elméletét, hogy a négyzet kitalálójaként Nigidius Figulust (i. e. 98–45.) nevezi meg, akinek korában szerinte a *világot összetartó erő* toposza minden „félműveltnek” is ismerősen kellett, hogy csengjen.⁷ Mindezzel összevág, hogy első, pompeji előfordulása mindenképpen 79 előttre tehető, hiszen ekkor pusztult el a város, illetve az is támogatja a fenti elképzelést, hogy ez esetben nem kell megváltoztatnunk a szavakat. Ezen kívül érthetővé válik az is, miért nincs jelentése az Arepo szónak: nyilvánvalóan csak arra szolgált, hogy az üzenetet mágikus formába segítsen önteni, ugyanúgy, mint a Rotas.

A régi magyar képversekről talán Kilián István értekezett a legtöbbet: további meggyőző érveléssel támasztotta alá Julow Viktor Balassi Bálint *Egy katona-énekébe rejtett Krisztus-monogramjának* elméletét,⁸ de mélyrehatóan elemezte a 17–18. századi versek név- és évszámrejtési technikáit is,⁹ nem beszélve 1998-as monográfiájáról.¹⁰ Kutatásaiból megtudhatjuk, hogy a legelső magyar képverset talán Janus Pannoniusnak tulajdoníthatjuk, bár ez csupán erős feltételezés *A püthagoraszi betűről* című művével kapcsolatban.¹¹ Szenci Molnár Albert azonban már bizonyosan szerzett képverseket, többek között szintén Püthagorasz betűjére:¹²

5 Hans BIEDERMANN, *A mágikus művészetek zseblexikona*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 288.

6 Én 2,1 (Magyar Bibliatársulat revideált új fordítású Bibliája)

7 *Uo.*, 289.

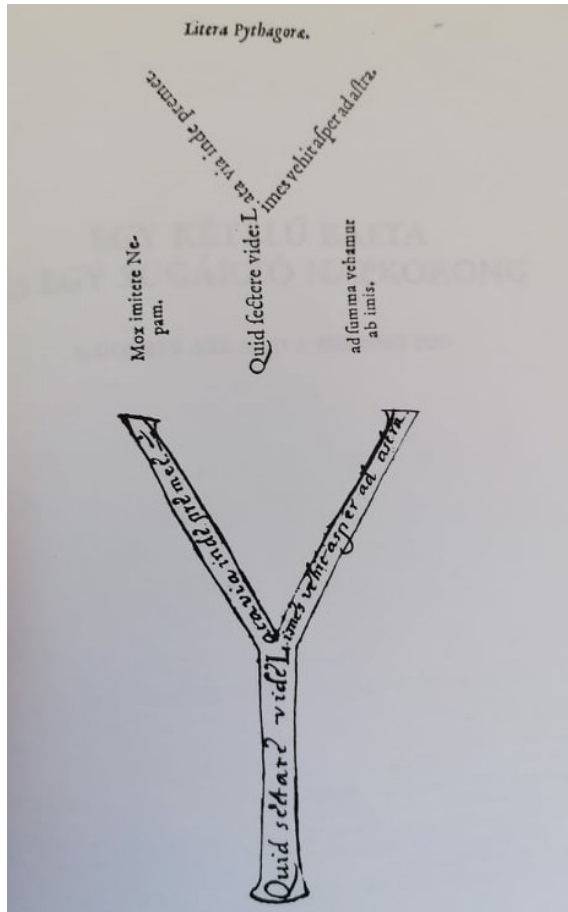
8 KILIÁN István, *A régi magyar képvers*, Új Írás, 20(1980), 11, 20–34.

9 KILIÁN István, *Név- és évszámrejtés a XVII–XVIII. században*, Magyar Könyvszemle, 104(1988), 1, 20–40.

10 KILIÁN, *A régi magyar képvers*, 5. jegyzetben i. m.

11 *Uo.*, 220.

12 A kép forrása: *Uo.*, 221.

A verset Lepsényi István másolatából ismerjük, aki a 17–18. század fordulóján jegyzi az egyik legismertebb régi képverseket tartalmazó gyűjteményt, a *Poesis ludens*.¹³ Szenci (és esetleg Balassi) versein kívül az mondható el, hogy a magyar költők inkább a 18. században találunk rá a képvers műfajára; az 1700-as években azonban megdöbbentő mennyiségben és minőségben születnek ilyen versek. Talán érdemes kiemelni Moesch Lukács nevét, aki egymaga hét verset is írt a legkülönbözőbb formákban, emellett irodalmi műfajokat tárgyaló írást is megjelentetett *Vita Poetica* címmel.¹⁴ Természetesen a képversek között többet is találunk, melyek a Sator-formát követik.

Petrovay Miklós legkésőbb 1677-ben jegyezhetette be énekeskönyvébe a mágikus betűnégyzetet; legalábbis ez az utolsó bizonyított dátum, amikor még kerültek bejegyzések a kötetbe. A fenti évszámot megelőzően mindeddig sehol nem találtam említést a sator-négyzet magyar szerző általi lejegyzéséről, ezért az is elképzelhető, hogy e konkrét képversnek Petrovay az első magyar közlője.

13 LEPSÉNYI István, *Poesis ludens*, OSZK, Quart. Hung. 1551.

14 MOESCH Lukács, *Vita Poetica*, Nagy-Szombat, 1693 (RMK II, 1750).

Még mindig mágikus talajon maradván, ezen kívül találkozhatunk egy abrakadabra háromszöggel is a kéziratban, mely közvetlenül a *Sator-négyzet* alatt helyezkedik el. Az *abrakadabra* szóhoz manapság már a szemfényvesztés, bűvészkedés kötődik, a régi időkben azonban komoly varázserőt tulajdonítottak a szónak: elsősorban betegségek kezelésére használták. A betegség ellen egy pergamenre kellett felírni a szót, fokozatosan hagyva egy betűt a végéről, addig, amíg csak az *a* marad, a pergament pedig nyakba kellett akasztani. Az egyik legkorábbi említését Quintus Serenus Sammonicus *Liber Medicinalis* című orvoslásról szóló könyvének 51. versében találjuk.¹⁵ A *Pallas nagy lexikona* szócikke szerint az abrakadabra „a gnosztikus vallásrendszerekből eredő; bűvös erejűnek hitt s az Abraxas gemmákkal összefüggő szó, melyet 11 sorban mindegyikben egy-egy betűvel megfogyasztva, táblácskákra írtak s az így elkészített táblácskát amulettül használták. A bűvös amulet formája az ábrán látható. A babonás betűcsoporzattal így ellátott amulettet betegségek, legfőképpen hideglelés ellen hordták”.¹⁶ Az abraxas vagy abrasax szóval való összefüggése azonban Baszilikész őskeresztény teológus nevét is előhozza, hiszen az abraxasgemmák az általa alapított gnosztikus szekta talizmánjai voltak. Az abraxas számértéke pedig 365 (görög számolás szerint: A=1, B=2, R=100, X=60, S=200), mely így mint az év napjainak száma, a teljességet, az istenséget jelenthette.¹⁷

Pass László a sumér nyelvet hívja segítségül a szóban elrejtett üzenet felfejtéséhez, és lenyűgöző alaposággal mutatja be, milyen módon juthatunk a következő megfejtéshez:

1. Arbada karbab Ra	Arbada, Ra papkirálya,
2. Kadab Ra	Fohászkodj Rához!
3. Bada kara	Vessen véget a rontásnak,
4. Kada daka	Fékezze meg a halált!
5. A! Kada daka Ra	Óh! Fékezd meg a halált Ra!
6. Kadab Arbada	Fohászkodj Arbada
7. Karbab Ra	Ra papkirálya!
8. Kadab Ra!	Fohászkodj Rához! ¹⁸

Szerinte tehát olyan imádságról beszélhetünk, amely Ra papkirályához, Arbadához szól, és a rontó varázslat elhárításáért, a halál megfékezéséért könyörög. Zakar András fenntartás nélkül elfogadja e megfejtést, kiegészítve, hogy Arbadát egy titánnal, Iapetosszal (Prométheusz apjával) azonosítja, majd Iapetosz (nála Japetos) – egy újabb ugrással – Jáfet megfelelője lesz.¹⁹ Jelenleg semmiképp nem szeretnék

15 <http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/mnemonika/serenus-liber-medicalis.html#51>

16 *A Pallas nagy lexikona: az összes ismeretek enciklopédiája*, Bp., Pallas, I, 1893, 40.

17 BIEDERMANN, *A mágikus művészetek...*, i. m., 5–6.

18 Dr. PASS László, *Az Abrakadabra megfejtése*, *Theologiai Szemle*, 4(1961), 7–8, 234–236.

19 ZAKAR András, *Melkizedek*, Garfield, New Jersey, Turán, 1982, 14.

ennél mélyebbre ásni a témában, mindenképpen érdemesnek tartottam azonban legalább felvázolni, milyen messzire és mélyre vezethet egy olyan egyszerű és népszerű szó feloldására irányuló kísérlet is, mint az abrakadabra.

Figyelemre méltó lehet továbbá, hogy Arany János – *Hatvani* című versében szerepeltetve – az abrakadabrát sem hagyja érintetlenül. A szövegnek ráadásul nem ez az egyetlen közös pontja a *Petrovay-énekeskönyv*vel; előkerül a *Csizio* is, melyet a vers alapján Arany is behatóan ismert.

Vadai Istvántól azt is megtudhatjuk, hogy az abrakadabra háromszögnek a titkosírásokhoz is van némi kötődése, illetve hogy nem a *Petrovay-énekeskönyv* az egyetlen kéziratos gyűjteményünk, melyben találkozhatunk vele; szerepel a *Kuun-kódex* lapjain is.²⁰ A *Kuun-kódexet* 1621–1647 között állította össze több (Csapodi Csaba feltételezése szerint tizenhat) másoló.²¹ Különbség azonban a két háromszög között, hogy a *Kuun-kódex*beli kiegészül János evangéliuma első fejezetének részletével. Ezen kívül is elmondható, hogy a korábbi kéziratban jóval több vallásos szöveggel találkozunk, mint az énekeskönyvben. Petrovay a gyűjteményében a háromszög és a négyzet közé/mellé írta az alábbi sorokat: „Az, ki mindent tud, mondja meg ezt, mire való. Ember lesz, aki ez két regulának erejét és hasznát meg tudja oldani. De mi haszna látni s hasznát nem tudni?” Nemcsak a szöveg elhelyezkedéséből, hanem a *két regulából* is nyilvánvaló, hogy a megjegyzés mindkét mágikus szimbólumra vonatkozik. Ám felettébb érdekes, hogy Petrovaynak látszólag fogalma sincs róla, milyen ábrákat másolt le. Mivel ily mértékben együtt áll ez a két szimbólum, az is elképzelhető, hogy közös forrásból származnak. Csak hogy ez esetben a forrásnak legalább sugallnia kellett volna, hogy mágikus eredetű rajzokról van szó, amit Petrovay imént idézett gondolata kizár. Természetesen elképzelhető az is, hogy újfent töredékes forrással van dolgunk, de azt, hogy egy vagy két forrás úgy legyen töredékes, hogy csupán az ábrák maradjanak meg belőle, bármiféle magyarázat nélkül, nehezen tudom elképzelni. Esetleg előfordulhat, hogy mégsem Petrovay saját megjegyzését olvashatjuk a rajzok mellett, hanem a forrásából származó elmélkedést. Mindenesetre a fentiek fényében kissé furcsán hat, hogy Petrovaynak fogalma sincs, milyen jelekkel áll szemben.

A címben is emlegetett sztereotípiá a következő mondatra vonatkozik, mely gyakorlatilag az utolsó szöveg, amelyet a kéziratban olvashatunk: „Asszonyembernek hosszú a haja, de rövid az elméje. Az embernek rövid a haja, de hosszú az elméje.” Nem nehéz kitalálni, hogy nem komoly filozófiai fejtegetést olvashatunk, hanem egyszerűen egy közmondásról van szó, melynek forrását aligha sikerül valaha azonosítani. Megjegyzendő azonban, hogy amikor Margalits Ede közli e

20 VADAI István, *Két XVII. századi titkosírás megfejtése = Pálffy Kata leveleskönyve: Iratok Il-lésházy István bujdosásának történetéhez, 1602–1606*, s. a. r. Ötvös Péter, Szeged, Scriptum Kft., 1991, 183–189.

21 CSAPODI Csaba, *A „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény (K 31 – K 114)*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1973 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára kéz-irattárának katalógusai, 5), 57.

szólás első (asszonyokra vonatkoztatott) részét,²² azt is megtudhatjuk tőle, hogy a szemelvény szerepel Szenci Molnár Albert szótárában is; nem az első, 1604-es kiadásban ugyan, de az 1611-estől kezdve már részei a repertoárnak a közmondások. Időben tehát jó helyen járunk, hiszen az 1611-es dátum több mint 50 évvel a kézirat összeállítása előtti. Ráadásul nem ez az egyetlen munkája Szencinek, amely megidéződik az énekeskönyvben; mellé tehető a már a bevezetőben is emlegetett *Discursus de summo bono* is.

Úgy tűnik, Petrovay valamilyen gyűjteményes elv alapján igyekezett összeválogatni a szövegeket, de legalábbis kezdenek kirajzolódni könyvtára alapvonalai. Ismert több nyomtatványt is, melyek a lőcsei nyomda termékei; sok ponyva jellegű históriás ének (vagy esetleg egy teljes gyűjtemény) is bizonyosan járt a kezében, és most már úgy látszik, Szenci felbukkanása sem a véletlen műve.

22 MARGALITS Ede, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Bp., Akadémiai, 1995, 23.